

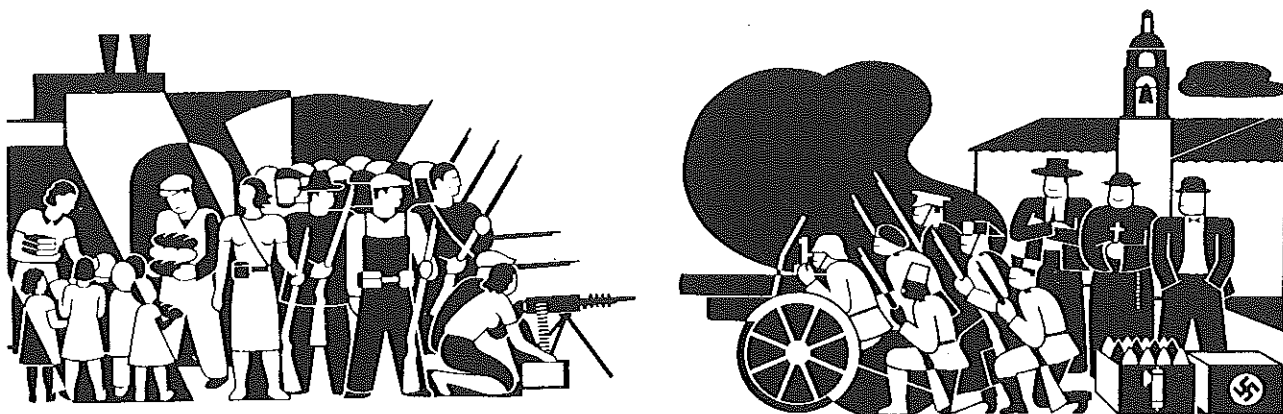
werd hij al gearresteerd door een speciaal arrestatieteam. Dat was Jan van Schaik, hij woonde achterin de Beijerlandsestraat op nummer 35. Ik ging elke dag met hem om en hij is verraden door Arie Fey, die heeft daarvoor 20 jaar gevangenisstraf gekregen. Arie Fey woonde in de Beverstraat op nummer 85.

Er zijn ook nog wel een aantal andere dingen gebeurd. Er is sabotage gepleegd aan boord van schepen door havenarbeiders. Dat werd veel gedaan. Er werden machines vernield. Als er bijvoorbeeld transporten naar Duitsland gingen, ging dat ook toen al met die Felz-boten. Op die Felz-lijn waren er veel arbeiders lid of sympatisant van de kommunistiese partij. Als er dan door hen schepen geladen werden werd er aan machines die geïmporteerd of uitgevoerd werden sabotage gepleegd. Dan werden hele belangrijke onderdelen eraf gesloopt beneden in het ruim en over boord gelazerd. Dat werd heel veel gedaan.

Meereke

Fey, heeft heel lang in Breda in de gevangenis gezeten na de oorlog. Ik weet nog mijn man zat in zo'n groep, ik weet niet hoe dat heet, maar ze hadden allemaal namen van overlopers van kommunisme naar fascisme. Dat was zo'n likwidatiegroep. Die zouden dan als ze vrijgelaten werden wel eens even naar Breda gaan. Ze dan zogenaamd ontvangen, ze dan naar de bossen meenemen en dan daar koud maken. Dat was bij mij thuis, toen hadden ze een nachtvergadering. Daar werd toen afgesproken hoe ze dan die Fey van kant zouden maken. Nou, ik had het niet meer. Want ik dacht: "Jullie gaan er ook weer aan". Want je had toen in die tijd ook weer een hoop verraders. Ze hebben het toen niet gedaan en ik weet niet hoe het met die Fey is afgelopen. Ik geloof dat tie vrij gelaten is. Dat heeft zich bij mij thuis afgespeeld na de oorlog. Dat was zo '46, '47, of '48.

DE SPAANSE BURGEROORLOG

Prent Gerd Arntz: Spanje links en Spanje rechts 1936.

In dit boek is er geen ruimte om de Spaanse Burgeroorlog uitgebreid te behandelen. Toch willen we kort op de situatie in Spanje ingaan en dan vooral op de rol van de grootmachten bij het neerslaan van het spaanse volk. Wie meer wil weten over het verloop van de burgeroorlog, de kontra-revolutie van de kommunisten en de fouten van de anarchistiese vakbond CNT verwijzen we naar andere boeken (zie de boekenlijst achteraan dit hoofdstuk).

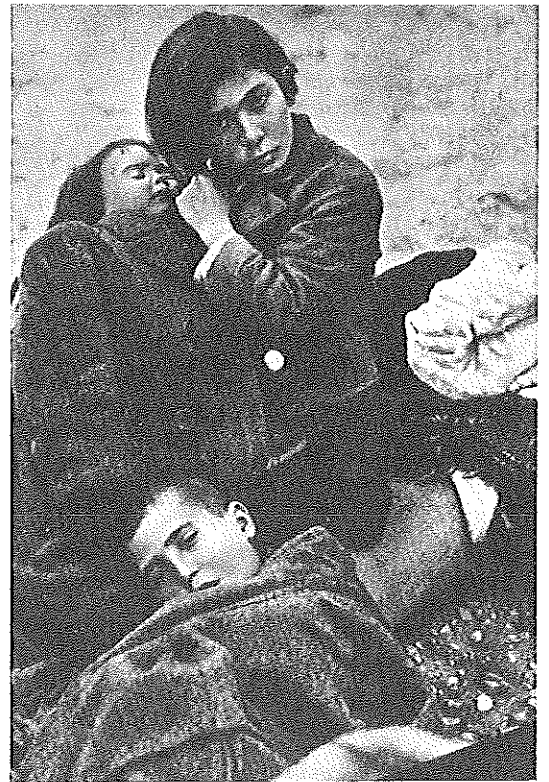
Voor veel anti-fascisten is de Tweede Wereldoorlog niet in 1939 begonnen, maar in Spanje in 1936. In 1936 probeerde Franco gesteund door Mussolini en Hitler in Spanje aan de macht te komen. Veel mensen zagen in dat als Hitler het daar zou winnen, de fascistien morgen hier op de stoep zouden staan. Ze hebben gelijk gekregen. Maar de spaanse arbeiders hebben zich niet zonder slag of stoot overgeleverd aan het fascisme. Ze hebben zich verdedigd en ze hebben zelfs geprobeerd revolutie te maken. Ze hebben de anti-fascistiese eer gered na de roemloze ondergang van de KPD en de SPD in Duitsland. Bij die strijd in Spanje zijn veel nederlanders en ook rotterdammers te hulp geschoten. Werkelozen vertrokken direkt van het stempellokaal naar Spanje. Ze lieten alles achter, vrienden, familie. Ze namen grote risico's. Ze konden gedood of gewond worden en bij terugkeer hun nationaliteit verliezen. Ondanks alles zijn er toch veel gegaan. Ze hebben laten zien dat anti-fascisme geen nationale zaak was of iets wat je alleen maar met woorden belijdt.

HET VOLKSFRONT WINT

Op 16 februari 1936 behaalde het Volksfront bij de verkiezingen in Spanje een krappe overwinning op het rechtse blok. Het Volksfront was een samenraapsel van hoofdzakelijk burgerlijke partijen. Het idee voor een volksfront kwam uit de koker van de Spaanse Communistische Partij, de PCE. De PCE handelde daarmee geheel in overeenstemming met de nieuwe lijn van de Komintern om overal in Europa volksfronten te vormen en de regeringsmacht te veroveren, zo'n beetje à la Frankrijk, waar de socialist Leon Blum premier was geworden en waar de kommunisten in de regering zaten. Voor generaal Franco & co symboliseerde het Volksfront "het bolsjewisme in Spanje". Vanuit het leger werd een complot beraamd om de Volksfrontregering weer af te zetten en van Spanje een fascisties land te maken. Op 17 juli werd het sein voor de opstand gegeven. Al vrij snel bleef Franco over als enige complotteur. Hij nam de leiding op zich en voegde alles wat rechts was samen in de Falange, een soortement christelijk-fascistische partij. De coup lokte een complete volksopstand uit. De anarchisten in de provincie Catalonië hadden zich al bewapend en in Madrid gingen de arbeiders de straat op om van de regering de bewapening van het volk te eisen. In Catalonië schoven de arbeiders de streek-regering aan de kant en namen de macht over. Grote bedrijven, kleine werkplaatsen, het openbaar vervoer, winkels, alles werd gesocialiseerd of gekollektiviseerd. Onder leiding van de anarchisten werd een ware revolutie doorgevoerd. Uit Barcelona vertrokken ook de eerste milities naar het front om andere steden van het fascisme te bevrijden. Al vrij snel liepen de milities vast en werd het een frontoorlog.

DUITSLAND EN ITALIE

Franco kreeg massale steun uit Duitsland en Italië. Deze staten hadden een groot belang bij een fascisties Spanje. Spanje lag zeer strategies, het controleerde de ingang van de Middellandse Zee. Bovendien was Spanje rijk aan delfstoffen. Hitler kon het spaanse ijzererts prima gebruiken voor de duitse wapenindustrie. In ruil voor de controle over die ertsmijnen en steunpunten voor de duits/italiaanse vloot in Marokko

Zegetocht van de vliegers van het Condor-legioen in Berlijn. Rechts: hun slachtoffers.

en op Mallorca pompte Duitsland Spanje vol wapens via Portugal. De belangrijkste dienst die Hitler Franco bewees was het uitlenen van de duitse luchtmacht, het

Condor-legioen. In Spanje werd voor het eerst de "Blitzkrieg" uitgetest. Dat was het bombarderen van burgerdoelen ver achter het front. Zo was het bombardement op Guernica, een klein oud stadje in Baskenland, een generale repetitie voor de latere bombardementen op Rotterdam, Coventry, Dresden en Hiroshima. Spanje was hét proefveld voor de Duitse Kriegsmachinerie. Nieuwe wapens konden naar hartelust uitgetest worden.

ENGELAND EN FRANKRIJK

Engeland en Frankrijk hielden zich van het begin af aan zogenaamd afzijdig. Op voorstel van de socialistiese premier Leon Blum werd besloten tot non-interventie. Dat hield in dat er geen wapens geleverd mochten worden aan de oorlogvoerende partijen in Spanje. Een commissie, bestaande uit verschillende landen waaronder Duitsland en Italië moest er op letten dat er geen wapens naar Spanje gingen. Er werd een ijzeren ring, een blokkade, om Spanje gelegd van oorlogsschepen om alles wat maar met wapens te maken had te onderscheppen. Aan die blokkade deden notabene de Duitse slagschepen de "Leipzig" en de "Gneisenau" mee! Schepen met wapens aan boord werden zonder pardon de grond in geboord. De non-interventiepolitiek was natuurlijk de schijnheiligheid zelve. Engeland en Frankrijk wisten dondersgoed dat Hitler Franco via Portugal voorraadde. Een prachtiger kado konden de fascistie zich niet wensen. Engeland en Frankrijk waren vooral bang. Bang voor revolutie in Spanje omdat dan de Engelse bezittingen verloren zouden gaan. Bang voor het in gevaar brengen van de verzoeningspolitiek met Duitsland, de appeasement.

DE SOVJET-UNIE

Door deze houding van Frankrijk en Engeland bleef de Sovjet-Unie over als enige grote macht die de Spaanse republiek ondersteunde. Maar de Spaanse regering heeft duur moeten betalen voor die hulp. Al het Spaanse goud werd naar de Sovjet-Unie verscheept als afbetaling voor de Russiese wapenleveranties. Stalins politiek was er in die tijd op gericht om de twee machtsblokken, de fascistiese As-mogendheden en de "demokratiese" staten, tegen elkaar uit te spelen zodat de Sovjet-Unie niet opeens gekonfronteerd zou worden met één machtige vijand. Vandaar ook dat ze eerst een verdrag van militaire bijstand met Frankrijk sloten en daarna net zo makkelijk het Molotov-Von Ribbentrop-pact ondertekenden. Wat betreft Spanje wilde Stalin in géén geval revolutie, want dat zou alleen maar Engeland en Frankrijk van de Sovjet-Unie vervreemden. Stalin had het liefst een nette burgerlijk-demokratiese republiek. Er waren verschillende manieren om dat te bereiken. Ten eerste door de PCE, die de Sovjet-Unie in Spanje vertegenwoordigde. De PCE probeerde de mensen wijs te maken dat Spanje nog niet rijp was voor het socialisme, dat daarvoor eerst nog het burgerlijk-demokratiese stadium doorlopen moest worden. Daarbij had de Komintern de hand in het organiseren van de Internationale Brigades. Die Interbrigade ving de vrijwilligers op uit alle landen die de Spanjaarden gewapend te hulp snelden. Met die Interbrigade konden de kommunisten hun image weer een beetje opkrikken, na de nederlaag van de KPD in Duitsland. Ten tweede was in Spanje de GPOE, de Russiese geheime dienst actief. Achter de schermen natuurlijk. Ze probeerde in het achterland de revolutie onklaar te maken door hetze, provokatie en het vermoorden van belangrijke links-socialistiese en anarchistiese leiders. In mei 1937 provoceerde ze een opstand in Barcelona waardoor de regering in Valancia over kon gaan tot een soort militaire bezetting van de stad. Later werden op het platteland landbouwkollektieven openlijk aangevallen door kommunistiese troepen. De revolutie, die met veel enthousiasme begonnen was, kreeg een dolkstoot in de rug. De kommunisten kregen hun zin. De revolutie was dood en de militie werden opgenomen in een "Volks"leger. Er werd alleen nog maar oorlog gevoerd tussen twee geregelde legers. De republiek dolf in 1939 jammerlijk het onderspit.

DE ARBEIDERSBEWEGING

Ook de arbeidersbeweging reageerde op de gebeurtenissen in Spanje. Maar haar reactie werd sterk bepaald door het beeld wat de pers hun voorhield. De burgerlijke pers sprak slechts over een muiterij van een groep officieren die het wettig gezag omver wilde werpen. Een binnenlandse aangelegenheid waarbij het volk geen rol speelde. Wel sprak ze schande van de bloedbaden die anarchisten en "onkontroleerbaren" aanrichtten. De kommunistiese pers zweeg de revolutie eenvoudig dood. Voor haar was het simpel een gevecht tussen democratie en fascisme, waarbij volgens hun de democratie met hand en tand verdedigd moest worden. Nu waren de begrippen "wettig gezag" en "demokratie" voor arbeidersbesmet verklaarde begrippen. Er bestond dus weinig enthousi-

asme om naar Spanje te gaan. Alleen kleine groepen van anarchisten en revolutionaire socialisten begrepen dat er meer aan de hand moest zijn. Van hun vertegenwoordigers in Spanje hoorden ze over de revolutie die aan de gang was. Zij waren dan ook de eersten die naar Spanje gingen en zich spontaan aansloten bij de CNT en POUM-milities. Toch vonden velen dat ze wat moesten doen. Ze konden niet stil blijven zitten terwijl het fascisme het ene land na het andere in z'n greep kreeg. Veel Duitsers en Italianen zagen hun kans schoon om het fascisme toch nog een voet dwars te zetten. Ze stelden zich op als anti-fascist aan de zijde van het Spaanse volk. Het anti-fascisme bleek wervingskracht te bezitten. De meeste buitenlanders kwamen terecht bij en vochten in de beroemde Internationale Brigades.

Kees

Hoe keek je tegen de Spaanse Burgeroorlog aan?

Ja, dat was een ontzettend goeie zaak. Spanje, dat leefde bij ons. Mijn vrouw heeft mutsjes zitten breien, sjaals zitten breien voor de frontstrijders. Vanaf de stempellokalen gingen mensen naar Spanje toe. Heel bekende kommunisten, die bewuste mensen, die in die schoorsteen klonnen om daar een rode vlag op te zetten. Cor Arnolds, Cor de Man e.d. mensen, mensen die actief waren in de partij, die gingen naar Spanje toe.

Hoe ging dat?

Er ontstond een solidariteitskampagne. Dus eerst geld inzamelen, vergaderingen beleggen, demonstraties houden ter ondersteuning van Spanje. Toen kwam de gedachte van we moeten iets doen, meer als dat. Nou moet je goed begrijpen, Marx heeft eens gezegd dat vanuit Spanje ook de revolutie naar Europa gebracht zou worden. Spanje was één van de zwakke schakels van het kapitalisme. Die gedachte leefde dus bij een aantal kommunisten, dat het vanuit Spanje zou gebeuren, maar uit Spanje bleek alleen maar Sint Nicolaas te komen. Maar voor ons leek die strijd natuurlijk wat, ja, die Spaanse arbeiders! Spanje stond natuurlijk bekend als een land waar veel anarchisten waren en die hadden hele goeie dingen gedaan. Er was ontzettend veel sympathie voor die Spaanse mensen en daardoor waren er mensen die zeiden: "We willen daar aan deelnemen, we willen naar Spanje toe". Aan de stempellokalen werd daar over gediskussieerd. "Wie gaat er naar Spanje toe? Heb jij zin? Zullen we gaan?" Dergelijke dingen werden gezegd. Ik ben nooit een vechtersbaas geweest in de zin van iets op die manier gaan doen. Ik heb altijd graag organisatie werk en theoreties werk en filosofies werk gedaan. Er zijn nou eenmaal mensen die daar voor geknipt zijn en die zijn er dan ook heen gegaan.

Gingen die op eigen houtje?

Ja, nou, het woord ronselen wil ik niet gebruiken. Er werd niet geronseld, er werd idealisties op ingespeeld. Je moest in wezen idealist zijn om dat te doen. Je ging naar iets waar je geen overzicht over had. Je stond er zó ver buiten, de meesten begrepen ook de toestanden in Spanje niet, daar hadden wij geen beeld van. Omdat ze dus

grotendeels idealisten waren gingen ze er heen. Het waren dié typen die er heen gingen, die risico's dorsten te nemen, die in die mast klommen, die op de Maasbrug die leuzen schilderden als die brug al aan het opgaan was, die lid waren van de Rood Frontstrijders Bond, dié mensen. Ook binnen de arbeidersklasse zijn er militaire typen, mensen die het militarisme ligt, die het geweld ligt. Dié jongens gingen er heen. Er werd niet beloofd dat je later generaal zou worden, er werd niet beloofd dat je later een positie zou krijgen. Je ging er gewoon uit vol enthousiasme naar toe. Spanje was natuurlijk de eerste kans om er iets tegen te doen.

Precies, dat zat er ook wel bij, bij die jongens die naar Spanje gingen. Vooral toen Hitler Guernica ging bombarderen, toen wisten ze dus dat de nazies... Toen was het opeens duidelijk zichtbaar. Onze vijand, nu vechten we tegen onze vijand. Dat zat er ook achter, niet bewust, niet direkt in woorden verklaarbaar. Ik kan die dingen onder woorden brengen, veel arbeiders kunnen die dingen niet onder woorden brengen. Kijk, die onderschatting van die arbeiders van die dreiging, daar ligt de taak van de partij, de bewustmaking van de arbeidersklasse.

DE INTER-BRIGADE

In de IB vochten vrijwilligers uit alle landen. Voor de oprichting in september '36 sloten veel vrijwilligers zich aan bij de milities. De eerste vrijwilligers kwamen begin augustus uit Frankrijk. Het waren franse en italiaanse anarchisten. Ze sloten zich aan bij spaanse eenheden en vochten aan het Aragonfront. In september 1936 vormden italiaanse anarchisten de kolonne "Sacco en Vanzetti". Ze vochten samen met de door Durruti aangevoerde eenheden. Andere italianen vormden de "Garibaldi brigade". Zij maakten deel uit van de Interbrigade. De anarchisten hadden geen behoefte om buitenlandse vrijwilligers naar Spanje te halen. Ze hadden manschappen genoeg, maar kwamen wapens tekort. De Interbrigades zijn opgezet onder leiding van de Komintern. In die leiding zaten beroemde kommunisten als: Thorez, Marty, Togliatti, Longo en Dimitrov. De bedoeling van de Komintern was de republiek een leger aan te bieden dat een tegenwicht zou vormen tegen de overwegend anarchistiese milities. De spaanse kommunistiese partij was te klein om eigen milities naar het front te sturen. De Interbrigades dienden ook om de stroom kommunistiese vrijwilligers op te vangen. Kommunisten die vaak tegen de zin van de partijleiding naar Spanje gegaan waren. Tenslotte dienden de Interbrigades ook nog om het prestige van de kommunisten weer wat op te vijzelen. Het idee kwam dus van de Komintern. En die zorgde er ook voor dat alle sleutelposities in handen waren van kommunisten. De leiding, de aanwerving en de functies van politiekommisaris werden meestal door kommunisten bemand. In Albacete werden de vrijwilligers verzameld en kregen ze een korte militaire opleiding. Hier werden ze ook ingedeeld naar nationaliteit. De gevormde bataljons hadden meestal de naam van bekende kommunisten of vrijheidsstrijders, bv. André Marty, Thälmann, Garibaldi, Lincoln, Dimitrov enz. Veel nederlanders zijn terecht gekomen in het Thälmannbataljon. De Interbrigades werden o.a. ingezet bij de verdediging van Madrid. Ze hebben verder gevochten aan het Jarama-front, bij Guadalajara en Brunete, allemaal rond Madrid. Later werd vanuit Nederland de "Compagnie der Zeven Provinciën" gevormd door Jaap Brandenburg en Jan Janzen. In Perpignan kwamen ze bij elkaar. In Spanje vochten ze onder leiding van kapitein Piet Laros die de bijnaam kreeg van "Hollander Piet". Er hebben ongeveer 1400 nederlanders in Spanje gevochten. Ongeveer de helft is omgekomen aan het front. De meesten verlieten Nederland na discussie met vrienden aan het stempelokaal, in zaaltjes en thuis om het fascisme te bestrijden. Ze lieten alles achter, namen grote risico's en liepen de kans hun nationaliteit te verliezen door in vreemde krijgsmacht te treden. De meesten gingen om in Spanje de strijd met het fascisme aan te gaan. Voor hen was anti-fascisme geen partijzaak, maar een zaak van ieder fatsoenlijk en denkend mens. Ze vonden dan ook dat meningsverschillen tijdelijk naar de achtergrond geschoven moesten worden. Velen zagen dan ook niet eens dat de Interbrigades een kommunisties instrument waren, of namen dat op de koop toe. In de Interbrigades zaten dan ook veel sociaal-demokraten, anarchisten en zelfs christelijke mensen. Ook op allerlei andere manieren werd Spanje ondersteund door vrijwilligers. Door zeelui op de spaanse koopvaardij, door doktoren en verpleegsters in de spaanse ziekenhuizen, door journalisten en filmers die rapporteerden over de situatie in Spanje, bv. Nico Rost over het bombardement op Guernica en Joris Ivens in zijn film "De Spaanse Aarde" over boeren in het gebied rond Teruel. De Interbrigades hebben van oktober 1936 tot september 1938 bestaan. Ongeveer 35.000 vrijwilligers hebben dienst gedaan. Er waren veel verliezen (gesneuvelden, gewonden en deserteurs) zodat er nooit meer dan 15.000 vrijwilligers aan republikeinse zijde tegelijk zijn ge-

weest. De spaanse regering zond op 28 oktober 1938 de vrijwilligers naar huis. Premier Negrin loosde de vrijwilligers om te laten zien dat de strijd in Spanje een zuiver nationale zaak was. Negrin beantwoordde hiermee aan Stalin's diplomatie om alle

Leuze bij de spoortunnel aan de kant van Blijdorp.

hulp te stoppen en Spanje aan het fascisme over te laten. Op 28 oktober nam de bevolking van Barcelona ontroerd afscheid van haar internationale helpers. Ook Franco had "vrijwilligers" aan z'n zijde. Vooral veel ierse katholieken en ook een aantal nederlanders. Die vrijwilligers werden via het Vaticaan het fascistiese Spanje ingesluisd. Het waren de zogenaamde Zouaven.

Uit het plakboek van een rotterdamse spanjestrjder/Aragonfront november 1937.

Onweer in de bergen

Niets is zo schoon, zo interessant als een onweer in de bergen. Moet je absoluut hebben meegemaakt. Ga je voor naar Zwitserland, naar de Pyreneeën. Zit je in je Alpenhut, als je erg sportief bent, en je hoort de donder terug - en weer terugkomen. Ja, dat is heel interessant.

Eindelijk had ik dan ook heel onverwachts het geluk, dit mee te maken. We lagen dicht achter het front. De herfst deed zich gelden! Het regende nu en dan. En het was erg kil. Zo tegen acht uur kwam het afmars-bevel! Alles werd gepakt, machinegeweren kregen een extra laagje vet tegen de regen en dan; - op mars. Nog nooit was ik op zoo'n bergweg! Nu eens langs ravijnen, dan weer tussen loodrechte wanden en ... stikdonker. Zo nu en dan kwam ons een auto achterop en in het helle licht van de koplantaarn zagen we dan deze fantastische omgeving. Ik voelde me als bij een troep struikrovers. Zwart staken ze af tegen de verlichte bergwand, geweer met bajonet geschouderd, groot hun fantastische schaduwen tegen de grillige bergen als vreemde figuren. Na ongeveer 9 K.M. - we hielden juist een moment rust - begon het te regenen. De gelukkigen die een regenjas bezaten trokken die aan, de overigen wapenden zich met tentzeiltjes en dekens. En terwijl het steeds harder begon te regenen, keken wij uit naar een huis, een boom, maar nergens iets te zien. Niets dan bergen en kleine beekjes die zich begonnen te vormen in groote plassen. Al heel gauw verlieten we de weg die op een rivier ging lijken en klommen op de berghelling, stenen zoekend om niet tot de knieën in de modder te zakken. En toen begon het dan te onweren. Gewel-

dige bliksemschichten krijsten door de stilte, deden ons een moment de kleine hoogvlakte met zijn groote plassen overzien. Overal groepjes kameraden, bijeen hokkend, weerloos wachtend tot dit noodweer "Vergangen heil" zou zijn. En als dan na een uur stortregen je zware gummi-gas doorlekt, als je na twee uur geen droge draad meer aan je lijf hebt, om je heen niets ziet dan kameraden die er even erg aan toe zijn als jezelf, als je dan denkt aan de attaque die je morgen vroeg zal maken, als je dan denkt aan Aragon waar zoiets ook twee weken kan duren, als je dan denkt aan je te huis met je warme bed op 2000 K.M. van je vandaan, en je hoort dan de donder terug en weer terug komen, dan denk je omwillekeurig aan die luitjes in hun hotel, in hun Alpenhut, die lui die verstrooiing nodig hebben, die blasé zijn, die zulke dingen interessant vinden.

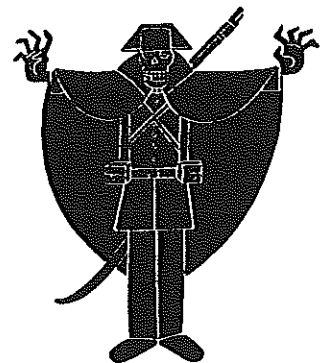
Tja, eens zullen ook wij dit mooi kunnen vinden. Hoeven we niet bang te zijn voor regen, omdat we dan droge kleren zullen kunnen krijgen, maar dan zullen er geen mensen meer zijn die blasé zijn, die niet weten waar ze met hun tijd heen moeten. Dan zullen wij, arbeiders, onze vacantieweken in de bergen doorbrengen en dan ook van een "Onweer" in de bergen kunnen genieten. Maar dat zal zijn in onze maatschappij, waarvoor wij nu strijden, waarvoor wij nu graag al deze ellende doormaken.

Uit het plakboek van een rotterdamse spanjestrider.

Spanje neemt afscheid van de Internationale Vrijwilligers.

Onder de druk der buitenlandsche gebeurtenissen heeft de wettige Regering van Spanje de buitenlandsche strijdkrachten laten vertrekken. Dit beteekende ook het einde van de Int. Brig.-vrijwilligers, waaraan het Spaansche volk in zijn heldenstrijd tegen de fascistten zooveel te danken heeft gehad. Hun Corps is ontbonden en zij, die er deel van hebben uitgemaakt, moesten naar hun haardsteden terugkeren. Voor velen beteekende dit het begin van een bijna wanhopige zwerftocht over de aarde, omdat zij in tal van gevallen hun staatsburgerschap verloren hadden. Spanje heeft echter de "Internationalen" niet zoo maar laten gaan. Zij zijn met de onstuimigheid die dit strijdende zuidelijke volk kenmerkt gehuldigt en tienduizenden hebben zich in de straten van Barcelona verdrongen om de dappere vrijwilligers voor de Spaansche democratie voor de laatste maal toe te juichen. De Int. Brigade bestaat niet meer, maar zij zal langen tijd blijven leven in de hoofden en harten van allen, die het wel menen met de Democratische Gedachte, waarvoor het Spaansche Volk zulke bloedige hartstochtelijke offers brengt! Leve de Internationale Brigade!

HET EINDE

DE GEEST VAN SPANJE

Franco won de strijd. Hitler en de Paus stuurden felicitatie-telegrammen om Franco geluk te wensen met zijn overwinning. Franco vierde die overwinning met een bloedbad. Duizenden werden vermoord en ongeveer één miljoen mensen verdwenen in gevangenissen en konsentratiekampen in de Spaanse Sahara. Degenen die Spanje wistten te ontvluchten waren niet veel beter af. Zij werden "opgevangen" in konsentratiekampen in Zuid-Frankrijk. Veel vluchtelingen stierven er van honger en kou. In de kampen probeerden de vluchtelingen asiel te krijgen in landen zoals Mexico, andere Zuid Amerikaanse landen, Frankrijk en Rusland. Toen in 1940 de Duitsers Frankrijk binnen marcheerden werden veel anti-fascisten overgeleverd aan de Gestapo. Veel nederlandse spanjestridders verloren bij Rozendaal hun nederlandsechap. Er waren er ook bij die pas later door verraad of door herkenning van foto's hun nederlandsechap verloren. Toen in 1940 ons land ook bezet werd werden gelijk een aantal spanjestridders opgepakt en op transport gezet naar de vernietigingskampen in Duitsland en Polen.

lopen.

Weet u hoeveel mensen er in totaal uit Rotterdam naar Spanje zijn gegaan?

Dat is moeilijk te zeggen, of het er nou 50 of 100 waren. Ik zou zeggen zo'n 50 man bij elkaar en ik denk dat het dan wel op was.

Hadden ze onderling contact met elkaar in Spanje?

Nee, nee. Het gros kwam in het Thälmann-bataljon terecht. De anarchisten kwamen meer in Barcelona terecht. We hadden een hele groep van actieve revolutionairen in de Oleanderbuurt. Daarvan zijn er ook een stuk of acht naar Spanje gegaan. Daarvan is een man of drie/vier gesneuveld in Spanje, een paar anderen die terug gekomen zijn hebben ze toen in de tijd van de oorlog gepikt. Die zijn in het konsentratiekamp gestorven. Ik kan wel zeggen dat ik prakties de enige ben die nog over is gebleven van het stelletje daar uit de Oleanderbuurt.

Je moest in het geheim naar Spanje, hoe ging dat?

Een paspoort, dat betaalden ze allemaal voor je en het was vrij om naar Frankrijk toe te gaan. In Frankrijk had je dan die organisatie en die regelde het verder. In Parijs wachtten ze totdat ze weer een aantal mensen bij elkaar hadden, ik zal maar zeggen zo'n vijftig of honderd, en dan ging je met de trein naar Perpignan in het zuiden van Frankrijk. Daar was dan die organisatie en die ving je dan op. Die stond weer in verbinding met de douane aan de grens. Daar hadden ze natuurlijk ook de nodige contacten mee, ze wisten wie wél en niet betrouwbaar waren. Ze gaven natuurlijk steekpenningen of zo. Op een gegeven moment als er dan een betrouwbare was of als ze er één omgekocht hadden die daar op wacht stond dan kwamen ze met van die legerwagens en dan was het hup er in en dan ging je gelijk de grens over.

Waar kwamen ze allemaal vandaan?

Uit alle landen van Europa. Het waren allemaal illegalen. Ik kwam er tegen die ik in Holland had meegemaakt, want in 1933 toen Hitler aan het bewind kwam waren er al een hoop gevlucht naar Nederland en die waren hier illegaal. Zij hadden natuurlijk ook een eigen organisatie en ze gingen ook naar Spanje toe. Daar waren ook vooraanstaanden bij o.a. Hans Beimler, die is gevallen bij Madrid. Hij wilde niet terug. Hij lag achter een machinegeweer en toen moesten ze zich terugtrekken voor de fascistten, dat heb ik dan gehoord van jongens die er bij waren geweest, hij verrotte het om zich terug te trekken. Zijn mitrailleur schoot hij leeg en hij had een revolver bij zich en toen schoot hij zichzelf dood.

Waar kwam u aan in Spanje?

We kwamen aan in Figueras, dat is aan de andere kant van de grens en dat was een heel oud Morenfort, dat lag op een berg. Daar hebben we 14 dagen gezeten. We werden een beetje getraind op militair gebied en daar werd je gevraagd wat je geweest was in dienst, sergant, korporaal enz. We werden gevraagd waarbij we ingedeeld wilde worden. Infanterie, artillerie, bij de verpleegkundige dienst of fourage. De laatste diensten waren voor diegene die bezwaar hadden tegen het persoonlijk dragen van wapens. Er waren ook van die strebers bij, dat had je al gauw door. Er was zo'n plaatboef bij die kwam ook van Rotterdam-Zuid, dat was zo'n avonturier, die had je er ook tussen. Dus u kreeg daar wel een soort opleiding.

Ja, nou ja, het gros was in dienst geweest. Ze hielden je een beetje bezig. Waar het feitelijk om ging kwam pas allemaal naderhand. We zijn van Figueras, toen waren er al een paar honderd bij elkaar, via Valencia naar Albacete gegaan. Dat was het hoofdkwartier van de Interbrigade. Vandaar werd dan alles georganiseerd naar diverse streken waar we ingezet moesten worden. Het was de eerste keer dat de Interbrigade opgericht was. We zijn toen van Albacete naar Murcia gegaan en daar zijn we een week of 3/4 in opleiding geweest. We kregen een geweer en een uniform en we kregen schietles. Degenen die nog niet in het leger gediend hadden werd bijgebracht wat de dingen waren, en hoe ze dat moesten doen. Ze kregen schieten, handgranaat werpen enz. Dat was voor ons niet vreemd omdat we in dienst waren geweest.

Waren er instructeurs die dat uitlegden?

Ja, er was o.a. ook een russiese instructeur bij. Dan had je Hans en die beruchte duitse vlieger. Kijk wij vroegen nooit naar namen hè. Dat gaf altijd een bepaalde achterdocht, iemand vragen naar namen. Je kende de mensen alleen bij voornaam, de rest interesseerde ons weinig. Het ging er ons om: daar zijn die fascistten en die proberen we op wat voor manier dan ook tegen te houden of te verslaan. Ik was gauw uitgepraat daar, voor mij was het na 3 dagen gebeurd, toen was ik gewond. Anderen hebben het er beter afgebracht, die hebben nog een hele tijd mee kunnen doen. Er waren er bij die hebben het er rotter afgebracht, die werden al de eerste de beste dag doodgeschoten.

Zat u bij een groep hollanders?

Gemengd. Er waren een hoop hollanders bij. We zaten in het Thälmann-bataljon. Daar zaten veel Duitsers in. De Italianen hadden "Garibaldi", de Polen en de Fransen hadden ook namen van revolutionairen voor hun bataljons. Naderhand is dan die Nederlandse brigade gekomen, "De Zeven Provinciën" onder leiding van Piet Laros. Die heb ik ook nog meegemaakt, niet in hetzelfde bataljon, maar hij is ook een paar keer gewond geraakt. Ik kwam hem tegen in Alicante. Ik heb eerst een paar maanden in Madrid in het hospitaal gelegen, tijdens de bombardementen die je daar had. Dat waren bombardementen door vliegtuigen van de fascistten. Naderhand hebben ze dan dat luchtafweerschut gekregen uit Amerika geloof ik. Die Amerikanen hebben ook nog een heel bataljon "Het Lincolnbataljon" uitgerust met diverse materialen. Daar zijn Charlie Chaplin en nog een paar van die prominente figuren altijd op aangekeken, want die stonden achter die zaak van Spanje. Door hun toedoen is het Lincolnbataljon uitgerust met de nodige moderne materialen. Toen die non-interventie kwam was Amerika er ook wel happig op om dat stop te zetten. Rusland en de Kommunisten kregen de schuld van het in elkaar zakken daar. Aan de andere kant werd Spanje gewoon een proefveld voor die fascistten, om datgene uit te proberen wat ze van plan waren.

Zaten er alleen kommunisten in de Interbrigade?

Nee van alles, anarchisten, sociaal-demokraten en ook politiek blank. Het waren allemaal mensen die zich teweer wilden stellen tegen het fascisme.

Waren er bij de Interbrigade Spaanse officieren?

Ja, ik geloof dat er een paar bij liepen, er zaten wel Spanjolen bij ons in de Interbrigade.

Stond de Interbrigade onder leiding van de Spaanse regering?

Ja.

Had de Komintern er ook iets mee te maken?

Nee, je had wel Russische adviseurs. Maar er werd in het algemeen besproken van hoe, wat en waar. Je had daar generaal Rojo en generaal Lister. Nou ze kwamen een keer opduiken om te kijken hoe de situatie was.

Werden officieren aangesteld?

Het gros wees ze zelf maar aan. Ze vroegen bijvoorbeeld: "ben je in dienst geweest? Had je nog een bepaalde functie?" Er waren er bij, net zoals bij die Duitsers, die sergant of korporaal waren geweest, bij de Nederlanders was het precies hetzelfde. Aan ons vroegen ze het ook, maar ons interesseerde het geen moer. We geloofden het wel. We liepen alleen te kijken of we fascistten zagen. We kwamen gewoon om te vechten en de rest... Al die kommando's en al zo meer, dat valt allemaal weg in de oorlog. Je moet zelf je positie bepalen, als je militair bent en je bent een beetje geschoold. Je moet niet lopen dromen en je moet een bepaald onderscheidingsvermogen hebben. Luisteren, kijken enzovoorts.

Droegen die officieren ook strepen?

Nou ja, naderhand werd het van bovenaf bij die Spanjolen opmerkelijk gemaakt dat ze ze moesten dragen. Maar ze hadden de streepjes in hun zak. Ze moesten het op één of andere manier kunnen zien. Als er van die hoge klanten kwamen, die vroegen dan: "bij die moet ik wezen om het één en ander te vragen over hoe het zit met dat bataljon?" Dan hadden ze met een speld twee of drie streepjes hier (wijst op z'n arm) zitten. Naderhand hebben ze het allemaal een beetje verder doorgezet. Nou ja, dat waren allemaal dingen die geloofden wij wel. Daar komt de vijand vandaan en we moeten zus of zo doen. En de rest maakten we met elkaar een beetje klaar. Of we ze wél of niet zouden pakken, of schieten of gaan kijken.

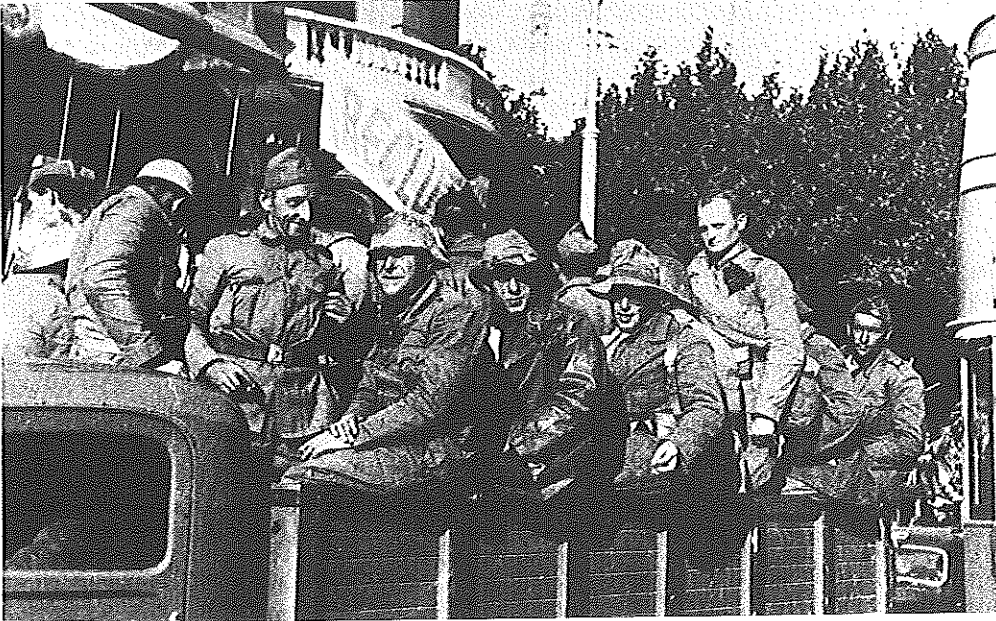
Was er één die bevelen gaf?

Nee.

Gingen er ook verpleegsters naar Spanje?

Je had er hele christelijke verpleegsters bij. Er was er eentje en die was uit christelijke overwegingen naar Spanje gegaan, om daar te helpen. Helemaal niet van fascisme of anti-fascisme. Ze meende het ook erg, maar ze kon het gewoon niet opbrengen toen ze met al die gewonde soldaten en al die ellende werd geconfronteerd. Zij wou het zoals hier, zoals in het Buitengasthuis, dat was toen allemaal nogal disciplinair, netjes gestreken en alles punktueel. Nou, toen kwam ze daar natuurlijk wel op de koffie. Ze stond daar natuurlijk met zúlke ogen te kijken, dat was ze helemaal niet gewend. Er waren een hele hoop dingen die volgens haar onhygiënies waren. En dat was dan ook zo, maar het kon niet anders. Dan probeerde ze dat toch op haar manier door te drukken, maar dat ging allemaal niet. Ze is dan ook na verloop van een paar weken weer teruggegaan. Die kon het niet opbrengen. Het was een goede verpleegster,

met oorlogsmateriaal. Met die non-interventie hebben ze feitelijk de republiek de das omgedaan. Dat was niet het feit dat de russen geen hulp wilde sturen. Die rus hield er mee op omdat ze zagen dat er gewoon een ring gelegd werd om Spanje. Allerlei soorten oorlogsschepen, amerikaanse, braziliaanse, duitse enz. waren daar in de buurt om te kijken of ze niet bevoorraad werden. Dus die russen namen natuurlijk niet het risico om zo'n boot vol te laden. En dat ze dan door spionnen doorkregen dat die en die boot onderweg was. Nou, die werd gewoon opgepikt en als ze konden boorden ze hem

Soldaten van het Thälmann-bataljon in Spanje.

Aan de Jarama,
februari 1937

Kameraden in de loopgraaf, zingt allen mee
Laat zwijgen de andere liederen
We zingen het lied van 't Jarama-front
Waar zoveel der besten vielen.
Met zware verliezen bleven we staan
Om de witte stortvloed te keren
De granaten, ze sloegen in onze rij
Zovele bloedende gaten.
Waar we hielden de brug en we hielden Madrid
We dekten verbeten de straten
Nu bloeit er weer klaproos,
daarginds in het dal
en bloeit voor onze stelling.
Als een bloedrood tapijt bedekt zij het al
Ook hen die vielen op de helling.

eerst de grond in en anders werd hij opgebracht of kreeg hij de gelegenheid niet om er te komen. Maar aan de andere kant hadden ze recht tegenover Cadix, Algeciras liggen, aan de afrikaanse noordkust. Die deden niks anders dan met die grote transportvliegtuigen voor Franco net eventjes de Straat van Gibraltar oversteken. Dáár konden ze zogenaamd niks aan doen die non-interventie-kommissie, want dat ging door de lucht. Die moffen waren er wel met de "Gneisenau" die grote pantserkruiser, om het die republikeinen onmogelijk te maken om wapens te krijgen. Dát mocht wel van die non-interventie-kommissie. Die Leon Blum heeft ze gewoon de das omgedaan, nou pak weg sociaal-demokraat was hij.

Ik lag in een hospitaal in Alicante en ik liep steeds met die arm in het verband. Die moest nog altijd nagekeken en geopereerd worden. Maar zolang dat niet kon moest het dan maar met de zon genezen. Er kwamen ook boten uit Holland en die hadden vrachtbrieven die in het duits gesteld waren. Een oostenrijker die bij me was, hij heette Walter, daar probeerde ik samen mee die vrachtbrieven over te zetten van het duits in het spaans. Dat was om die spanjaarden duidelijk te maken wat voor lading het was. Ik had natuurlijk wel verstand van lading in een boot. Dan kreeg je die ladingsbrieven en daar stond op waar ze vandaan kwamen en wat het allemaal betekende. Dat moesten we aan die spanjolen duidelijk maken dus dat deden we dan. We waren dan veel in die havens daar. Maar ja, er kwamen niet altijd schepen binnen daar vanwege die blokkade door de non-interventie-kommissie. Soms mochten ze ze dan wel doorlaten. Maar ze werden wel onderzocht of ze geen wapens bij zich hadden. "Kartoffelen-Jonas" was één van die boten die was speciaal geladen met aardappelen. Die zou dan gelost worden in Baskenland, maar dat was toen in die tijd fascisties geworden. Dus die ging door de Straat van Gibraltar en toen moest hij uitkijken dat hij niet getorpedeerd werd door die Franco-mannen. Die boot hebben ze naar Alicante gedirigeerd, daar hebben ze die aardappelen gelost, maar de helft was helemaal verrot door het zwerven wat die boot gedaan had.

Was de Sovjet-Unie de enige die hulp gaf?

Ja, en illegaal kwam er nog wel eens wat over de franse grens. Ze deden daar net voorkomen als toen het afgelopen was dat de russen weigerden om nog wapens te sturen. Zo was het natuurlijk niet hè. Ten eerste was het niet mogelijk om de vliegtuigen ineens van uit de Sovjet-Unie naar Spanje te vliegen. Die konden die afstand niet zonder tanken overbruggen, dat was onmogelijk. Ze moesten ook zogenaamd over neutraal

gebied vliegen en daar kregen ze geen permissie voor. Maar ze deden net voorkomen alsof die Rus geen hulp meer wilde geven. Ze hebben daar wat in die Interbrigade te zeggen gehad en toen kreeg je die innerlijke strijd in Spanje. Constandse heeft er wel eens met Arie Poelgeest over gehad op de radio. Hij probeerde aan te tonen dat Barcelona Spanje niet was. Maar toen het voor Barcelona opgelost was, nokten ze daar af. Ze gingen lopen voetballen met die fascistten aan het front van Aragon. En de rest van Spanje vergaten ze maar. Ze hebben die Durruti, één van die bekende anarchisten, er van kunnen overtuigen dat het fascisme niet meer een zaak was van Barcelona alleen maar van héél Spanje. Hij is toen ook naar Madrid toe gegaan met zijn bataljon en hij is daar ook gesneuveld. Maar ja die wrijfpunten zijn gebleven. Constandse was er dan één die een beetje olie op het vuur gooide. Je had ook Toon van de Berg die was precies hetzelfde, dat waren de tegenpolen van de kommunisten. Hebt u daar ook iets van gemerkt toen u in Spanje was?

Ja, ja daar heb ik wel wat van gemerkt. Dat ze mensen zó ver kunnen krijgen hè. Dat je op het punt staat allebei kapot geschoten te worden en dan onderling gaan lopen bekvechten. In het achterland waren we aan het trainen. Dat was die opleiding met schietkursussen enz. En op een gegeven moment werden we opeens beschoten. Dat was in Escalanto, een plaatsje daar bij Murcia. Toen bleken het anarchisten te zijn. "De bolsjewieken komen hier eventjes vertellen hoe Spanje geregeerd moet worden!" Ik wil zeggen, die vergaten de strijd tegen Franco. Die werden zo opgehitst tegen bolsjewieken en kommunisten. We werden gewoon vanuit een hinderlaag door die snurkers beschoten.

Waren dat anarchistiese milities?

Nee, gewoon boeren, dat was in het achterland.

Ik was op een gegeven moment in een dorp in Spanje, daar waren de anarchisten van de CNT de baas. Die wilde ook niks van de regering weten. Dat ze de baas waren dat lieten ze goed merken ook! Als zo'n afdeling van de CNT in zo'n dorp bijvoorbeeld geen geld meer had, dan haalden ze het gewoon ergens. Want die anarchisten zeiden: "Alles is van het volk". Dan gebeurde het wel eens dat ze na de laatste voorstelling bij zo'n bioskoop in dat dorp met een jeep aankwamen, naar binnen gingen en de kassa mee namen onder bedreiging met wapens. Die anarchisten beschouwden die eigenaar van die bioskoopzaal als een ondernemer, als een vijand. Dus ze namen gewoon dat geld in beslag. Als je dat dan aangaf bij de CNT dan zeiden die dat dat geen mensen van hun geweest waren. Je kon niks 100% bewijzen. Dat deed je ook niet vanwege de eenheid achter het front. Want de vijand, het fascisme, stond aan de poorten. Die anarchisten gingen met die "jeeps van het volk" ook wel eens met hun familie een weekendje naar het strand...

Hadden jullie contact met de bevolking in Spanje?

Ja, toen ik in het hospitaal lag. Ze hadden alles voor je over. Een heel lief volk is het hoor, erg dankbaar.

Denkt u dat het door de tegenstelling anarchisme-kommunisme verloren is in Spanje? Het heeft wel een rol gespeeld natuurlijk. Ze hadden het over wapens net als die Arie Poelgeest toen vertelde, hij zei: "De anarchisten konden er ik weet niet hoeveel divisies mee uitrusten, met de wapens die ze hadden in Barcelona." En zij maar vertellen dat ze die wapens níet hadden, ze hielden dat voor zich. Dat bij eventuele gevallen Barcelona als provincie in z'n geheel zich teweer kon stellen, want je moest uitkijken voor de kommunisten! Dat had je al een keer gehad met die anarchistiese groeperingen in de Sovjet-Unie, toendertijd met Kroonstadt in 1921. Kijk en dan ga je dat voor je persoonlijk allemaal eens een keer uit zitten kienen. Dan denk je als anti-fascist: jezus christus, waar zijn we nou mee bezig. Mekaar op lopen vreten. En die vijand maar lachen. Die heeft z'n handlangers en die stuurt hij in de beweging om dat aan te wakkeren. Doe je best maar. Wat moet je nou? Wie is nou je vriend en wie is nou je vijand? Dan sta je daar naar die fascistten te kijken en je wordt in je rug geschoten.

Was u niet stateloos geworden toen u in Nederland terugkwam?

Dat heb ik kunnen omzeilen. Toen ik gewond was geraakt, heb ik daar zo'n maand of vijf, zes in Spanje rondgezworven. Ze zouden proberen me op één of andere manier te opereren om alles weer in goede staat te brengen. Toen heb ik eerst een maand of drie in Madrid in een hospitaal gelegen. Dat was zo'n beetje in het voorjaar, guur en koud was het toen. Er waren zoveel gewonden daar zodat er een stelletje afgestoten moesten worden om beter te genezen. Naar het zuiden. Ik kwam dan in Alicante terecht. Maar ja, ik lag daar maar. Ik liep met mijn hand in een doek en ik moest hoog nodig geopereerd worden, want ze hadden een schilfer van mijn gewricht afgeschoten. En dat was

gaan ontsteken, dat was niet mooi meer. Het slot van het liedje was, dat ik een tijd in Alicante heb rondgelopen en toen hebben ze me teruggestuurd naar Albacete, de post van de Interbrigade. Daar hebben ze me dan geopereerd. Maar ik hield er wel een stijve pols aan over. Ik was niet meer inzetbaar aan het front. En ja, wat heb je dan verder te doen daar? De boel opvreten? Want dat wilde het prakties zeggen, nietwaar? Er was al gebrek aan het nodige, dus alles wat niet positief was voor de strijd moesten ze dan weer afstoten. Zodoende ben ik dan weer teruggegaan. Ze hebben me de gelegenheid gegeven om weer terug te gaan naar Parijs, naar de instelling die me uitgezonden had. Maar ja het was wel zo dat als je in vreemde krijgsdienst was geweest, verviel automaties je nederlanderschap. Ik heb een pas gekregen die was betaald door het komté in Nederland. Daarmee ben ik naar Spanje gegaan. Maar aan die frans-spaanse grens zijn we 's nachts overgezet, dus daar heb ik die pas niet gebruikt. Daar had ik geen stempel van. Toen ik er uit ging heb ik gevraagd of zij voor de goede gang van zaken m'n paspoort niet wilde afstempelen. En of ze me een bewijs wilde geven van uit Spanje om de franse grens over te komen, dus dan kon ik mijn pas blanco houden. Dan heb je een ander papier waarmee het mogelijk was om als vreemdeling weer in Frankrijk te komen.

Ik ben teruggegaan naar Parijs. Daar hebben ze m'n militaire kleren teruggenomen, want we hadden niks anders. In Parijs hebben ze ons weer helemaal aangekleed. We hadden daar alles achter gelaten en we kregen weer allemaal nieuwe kleren en onze eigen spullen terug. Ze zijn er nog een poosje bezig geweest met mijn arm om te kijken of er nog het één of ander aan te doen was, maar na een paar weken ben ik naar Nederland gegaan.

Had u last aan de grens?

Nee ook niet. Ik heb gewoon mijn pas laten zien en daar stond geen spaans stempel in. Ze wisten dus niet waar ik vandaan kwam. Er stond alleen een frans stempel in. Ik heb me toen hier weer gemeld. Maar ja toen kwamen ze van de steun hè. Ik vroeg of ik er geld bij kon krijgen. Toen zeiden ze: "Je bent toch naar Spanje geweest, je hebt daar toch gevochten", ik zeg: "Ik, hoe kom je daar nou bij man". Hij zegt: "Ja, dat hebben we gehoord", ik zeg: "Nou dan heb je het verkeerd gehoord". "Wat heb je daar dan gedaan?" "Ik ben havenarbeider en ik had gehoord dat daar wat te doen was in Spanje, in die haven. En hier kunnen jullie me toch niet aan eten helpen en aan werk". Ik mocht hier niet werken want ik stond op de zwarte lijst, dus ik zei: "Daar was wat te verdienen en toen ben ik er naar toegegaan, maar het is tegengevallen. Het werd me daar te benauwd, want ze waren daar aan het knokken van heb ik jou daar. Mij niet meer gezien en ik ben weer terug." Ze hebben nog een paar keer volgehouden dat ze gehoord hadden dat ik in Spanje had gevochten, maar ik zei steeds dat ze het allemaal verkeerd gehoord hadden. Ze vroegen ook: "Hoe komt dat dan met je hand?", ik zei: "Ja, we waren daar aan het werk en ineens was er een luchtaanval en er werd met mitrailleurs geschoten en toen hebben ze me door mijn hand geschoten, dus dat heb ik er ook nog van over gehouden. Maar gevochten heb ik daar niet, ik kijk wel uit!"

Daar moesten ze het dan maar mee doen. Ze hebben m'n nederlanderschap nooit af kunnen nemen. Maar de anderen, er zijn er nog meer teruggekomen zoals ik, ik weet niet hoe diè het voor elkaar gebokst hebben. Misschien hebben die toegegeven dat ze daar gevochten hebben, dat weet ik niet. Ik dacht: mij pak je zo niet. Maar die anderen zijn door de non-interventie-kommissie allemaal bij elkaar gebracht. Ze werden de grens over gebracht, daarmee verklarende dat ze gevochten hadden in Spanje. Ze moesten die non-interventie-kommissie passeren want het moest allemaal geregistreerd worden, zodat ze wisten dat die Interbrigade het land uit was. Ze stonden dus allemaal geregistreerd als Interbrigadist, dus vreemde krijgsdienst, dus het nederlanderschap kwijt. Ik ben bij een dokter terecht gekomen, dat was nogal een revolutionair en daar heb ik toen mijn hand laten zien.

Toen we uit Spanje terug kwamen werden we met z'n drieën weer voorgedragen om lid te worden van de kommunistiese partij, maar we werden afgewezen, we waren te rà-di-kaal. Werden spanjestridders door de nederlandse politie in de gaten gehouden?

In Spanje kwam ik een oude dienstkamaraad tegen, die was er ook naar toe gegaan. Hij kwam terug uit Spanje, en dan praat je over verraders, en hij was zo'n beetje ondergedoken. Dat was in '42 of '43, ik was toen ook ondergedoken. Hij was wees en was bij pleegouders op Katendrecht. Hij was daar maar een paar dagen want een vast adres had hij niet. En toen kwamen ze van het Haagseveer, of hij zich een keer wilde melden, ze moesten enige gegevens van hem hebben. Ik had het misschien niet gedaan, maar hij is dan gegaan en daar treft hij een hele goeie inspekteur, die vroeg aan hem: "Ken je die?" en toen liet hij een foto zien en daarop lag hij potverdomme achter een mi-

trailleur te schieten op de vijand. Toen zei die inspekteur tegen hem: "Je moet op de Heemraadssingel komen, daar willen ze het één en ander van je vernemen". Hij vond het al zo gek dat het die weg op ging, want daar zat die SS-beweging. Nou als die iets hadden!.. want bij mij waren ze ook al drie of vier keer bij me thuis geweest om me te komen halen. In zulk soort gevallen, als ze dan wisten dat je in Spanje was geweest, dan was de SS wel persoonlijk bij hem geweest hè, maar die inspekteur, die zei: "Nou ligt het maar aan jezelf wat je gaat doen hoor". Ja, hij dacht bij z'n eigen krijg de pest maar en hij nam gauw de benen natuurlijk. Hij is later terechtgekomen in die olie-beweging in Schoonenbeek. Daar zaten ook een paar revolutionaire jongens en vroegere kollega's, hij heeft daar een poosje gewerkt. Hij zat daar ondergedoken en zij dekten hem dan zo'n klein beetje. Om de zoveel tijd kwam hij een keer naar Rotterdam. Hij had zwaar bronchitus en is aan een longontsteking daar gestorven. Maar dat ze een fotootje van je nemen! Dat was er toch één die met hetzelfde pakkie aan liep, die liep naast je. Dan ga je wel even doordenken.

Toen we dan weer terug waren hebben we "Hulp aan Spanje" opgezet. Ik was zo'n beetje sekretaris van een bepaald distrikt hier, van Rotterdam in het bijzonder. Ja, wat hebben we er allemaal niet voorgedaan? Dagen en nachten hebben we er voor gewerkt. Waar was het comité "Hulp aan Spanje" voor?

Voor ondersteuning. Je had die overgave gekregen en toen zijn er over een half miljoen mensen uit Spanje gevlucht en in Frankrijk terecht gekomen. Er waren hier in Nederland ook verschillende spanjolen, die waren allemaal illegaal. Ook in Spanje zelf was er natuurlijk een grote nood. Er was gebrek aan kleding en een hoop dingen waren er niet, maar het ging voor het grootste gedeelte om die kampen daar in Frankrijk. Daarom moesten die mensen hier gemobiliseerd worden ter ondersteuning. Van-

Zij staren u aan...

Zij staren u steeds aan, de zachte kinderogen
Zij zijn zich niet bewust van het leed dat hen geschiedt;
Zij zitten stil bij moeder, in elkaar gedoken,
Of spelen zelfs nog blij bij al hun groot verdriet.

Zij zagen hoe de bommen der fascistens
Hun broertje of hun zusje dodelijk trof
En moeder, snikkend nog, de stukken samengriste
van wat haar kind eens was, en bevend hief tot God.

Zij zagen hoe hun vader vastbesloten,
De vrijheidsvuist onhoog, ten strijde tegen Franco trok
En duizend vaders nog en duizend lotgenoten
Zij trokken één van geest de hoge bergen op.

Zij vechten voor hun vrouwen en hun kinderen.
Zij vechten voor hun huizen en hun goed.
Zij zullen d'opmars van het fascisme steeds verhinderen
Al schrijven zij 't "No paseran" zelfs met hun bloed.

En voortgedreven door de bruine bendes
Met het laatste wat de tijd tot vluchten overliet
Kwamen de moeders met hun kinderen ten ende
Zwak, hongerig en moe in vrij gebied.

De dagenlange ontbering had hen zwaar getroffen,
De angst voor bommen, kogels en veel meer.
Zo kwamen zij in lange rijen samenlokkend
En vielen als getroffen vogels hulpeloos neer.

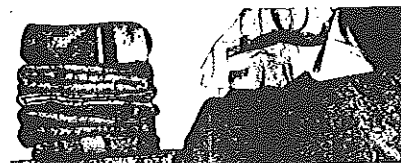
Zij staren ons steeds aan, de zachte kinderogen.
Zij vragen hulp aan u en mij, o, luister kameraad.
Zij vragen: help ons toch de tranen drogen
van ons en moeder, toont uw liefde met de daad.

Wij willen sterk zijn maar we moeten leven
Er is gebrek aan veel wat voor ons nodig is
Helpt ons door boter, kaas en melk te geven,
Dat is het, waar het eerst behoefte aan is.

Gaat dan de straat op, dringt in alle huizen.
En vraagt om hulp voor het Spaanse Volk, waar het recht op heeft.
De kracht van u en ons, die zal het fascisme doen verguizen,
Zodat het Spaanse Volk in vrijheid leeft.

Gerrit Sterkman, voedselactie spaanse burgeroorlog 1936.

**Kleding
en**

Levensmiddelen voor Spanje

MEDEBURGERS!

De strijd van het Spaanse volk tegen de opstandige generaals neemt zijn voorloop.
Intussen echter leeft deze aan het Spaanse volk opgedroegen burgeroorlog ontzettende ver-
vervoestingen aangeticht in heel het land.
In het bijzonder worden die gebieden getroffen, die zich in handen van de rebellen bevinden.
Tien-duizenden onschuldige mensen moeten, alles achterlatende, voor de ontbejjende
moedersparten der Mares en vreemdelingsgezinden, vluchten.
Maar magch wij toelaten, dat deze mensen, de enden van dagen, de vrouwen en kinderen,
de steken en gewonden, eveneens het slachtoffer worden van de opstand der generaals?

DAT MAG NOOIT GEBUREN!

Medeburgers, wij vragen op dit ogenblik niet naar Uw mening over de strijd in Spanje.
Wij vragen U dat Uw medegevoel met de onschuldige slachtoffers van deze strijd spreken.
Er is gebrek aan levensmiddelen, die niet spoedig aan behoefte onderhevig zijn, zoals gevluchte
ten en onzeren.

Er is gebrek aan warme kleding, ondergoed, dekens en schoenen.
De komende winter vraagt dit gebrek.

Door veel en veel te geven kunt U er toe bijdragen, dat het leven van duizenden onschuldige
mensen, die door de opstand van hun en het verdreven zijn, gespaard blijft.

U kunt helpen het leed der moeders te versachten, die hun mannen en zoons in deze bloedige
verrijling verloren hebben. U kunt de tranen drogen van de ontbejjende kinderen, die de op-
standige generaals tot waren gemaakt hebben.

DOET UW PLIJCH!

Heeft gereed wat U missen kunt. Een paar dagen zullen onze werkers bij U komen om
te ontvrijt te nemen, wat U voor dit liefdadige doel wilt afstaan.

Met dank voor Uw bereidwilligheid.

RODE HULP NEDERLAND,
GENERALE RAAD.

N.B. Desgewenst kunt U
schriftelijk Uw adres op-
geven of Uw gave direct
zenden aan
Plantage N°
Amsterdam
Giro 1198.

Inzamelingsactie voor Spanje van de Rode Hulp Nederland.

daar dat het comité Hulp aan Spanje opgericht werd. Je had van die bonboekjes en je kon voor 5 centen zo'n zegeltje kopen. Verschillende mensen hebben we er toe kunnen bewegen lid te worden van het comité om financieel te ondersteunen en ook op andere manieren, kolporteren langs de deuren met gegevens over Spanje.

Gaf het comité een blad uit?

Ja, een gestencild blaadje, Hulp aan Spanje heette dat geloof ik. We stuurden eens in

de zoveel tijd het geld op naar Amsterdam en we belegden vergaderingen o.a. hier in de Rivièrahal. Ook gingen we om afdelingen op te richten naar Dordrecht, Schiedam en Vlaardingen om zo te proberen de mensen te mobiliseren voor de ondersteuning van de spaanse mensen.

Heeft u geen last gehad met die non-interventiepolitiek?

Nee nee, dat konden ze niet verbieden want het leefde te sterk hier onder de mensen, net zoals die Interbrigades, dat was ook ondersteuning. Zij die niks van het fascisme moesten hebben, en dat waren er natuurlijk veel, voelden toch wel mee met het spaanse volk. Vooral toen ze er uit gedreven werden en een half miljoen mensen daar in die kampen in Zuid-Frankrijk zaten, met de nodige rottigheid. In die periode is er wel het nodige over te doen geweest, toen diverse ziekten uitbraken en dat gaf op de wereld een bepaalde deining.

Die non-interventie-kommissie ging uit van Leon Blum en dat was op zich al een ontzettend diskussiepunt. De blokkade om Spanje werd een feit en er waren ook fascistten bij betrokken. Je had toen de "Gneisenau" die lag voor Barcelona. Je had daar een paar van die eilandjes liggen en dat had hij als schuilplaats. Als tie dan gepatrouilleerd had en hij moest nodig ergens binnenlopen dan kon die op die eilandjes terecht. Die eilandjes waren in handen van de fascistten. Er kwam een keer een republikeins vliegtuig en die heeft toen daar dat eilandje gebombardeerd en er kwam ook een bom terecht op die "Gneisenau". En die heeft toen uit represaille daar zo'n kustplaats platgebombardeerd. Almaria geloof ik. Die "Gneisenau" behoorde ook tot die non-interventie-kommissie, dat was al een aanfluiting op zich.

Het ging bij ons alleen maar om financiële en materiële steun en dan moest je natuurlijk zorgen dat het op de plaats van bestemming kwam.

We hebben nog een heel probleem gekregen met spaanse mensen die gevlucht waren en in Nederland terechtkwamen. Die kregen geen asiel. De hele vreemdelingenpolitie was helemaal doordrenkt van konservatieven. Het was nou niet dat er linkse elementen in dat politieapparaat zaten. Ze waren gebeten als de pest op alles wat links was.

Probeerden ze ook die spaanse mensen tegen te houden?

Ja, als ze ze te pakken kregen werden ze naar het hoofdburo van politie gebracht. Hier op het Haagseveer hebben er een stuk of vijf, zes gezeten en in Amsterdam zaten er ook een heel zootje. Het was ons wel toegestaan om ze te bezoeken en ze van het nodige te voorzien zoals sigaretten, chocolade, schrijfpapier enz. Daar werd niks tegen ondernomen maar in ieder geval werden ze van de buitenwereld afgesloten.

Franco kreeg de macht in Spanje en voor zover er nog republikeinse soldaten waren, werden ze gevangen genomen. Een hoop zijn er in de gevangenis gegooid en doodgemarteld. Een hoop kwamen er ook in konsentratiekampen terecht. Die kampen, voor zover niet in Spanje aanwezig, waren aan de overkant van Spanje in de Spaanse Sahara.

Honderden van die republikeinse soldaten zijn daar naar toe gebracht. Nou was er een spanjool, een asturiër. Baskenland was het eerste gevallen daar in die hoek, en een hoop van die spanjolen zijn over zee gevlucht, als er nog marineschepen aanwezig waren. Ze zijn rond gevaren langs Gibraltar en in Valencia terecht gekomen. Eén zo'n asturiër is verkikkerd geraakt op een valenciaanse, dat was toen nog republikeins. Ze zijn getrouwd en hebben een kind gekregen. Toen alles achter de rug was werd hij opgepakt, omdat hij republikein was, en hij werd aan de overkant in het konsentratiekamp gegooid in afwachting op straf. Zijn vrouw was van streng-katholieke huize en ze had een broer die priester was. Die heeft het dan zo kunnen klaren dat hij uit het kamp kon komen omdat hij met zijn zus getrouwd was en een kind had. Na verloop van een jaar is hij overgekomen en is hij weer bij zijn vrouw terecht gekomen. Hij werd tewerkgesteld in Murcia, in een lokomotievenloods. Hij was bankwerker en hij was kommunist. Toen hij daar in die lokomotievenhal werkte kreeg hij direkt kontakt met een andere kameraad en ze hebben daar een cel opgericht. Hij is weer begonnen ondergronds werk te doen daar, maar op een dag pakte ze één van zijn kollega's, ze waren met z'n drieën, dat wilde wel zeggen dat hij moest maken dat hij weg kwam, want hij was bang dat ze hem zo zouden martelen dat ook zijn naam zou vallen. Hij ging weer terug naar Valencia, daar woonden z'n schoonouders. Maar die verstandhouding was ook niet al te best. Op dat zelfde moment ging er een boot met kolen naar Holland toe, naar Delfzijl en daar hadden ze een tremmer nodig. Hij ging als tremmer op die boot en kon zo nog net de benen nemen. Hij dacht bij zichzelf: "Als ik nou maar in Holland ben, dan zullen we wel zien wat er gebeurt". En zo kwam hij in Delfzijl aan. Hij nam de kuiten daar. Het was op zich al een bepaalde gewaarwording, zo'n spaanse boot in Holland. Er waren allicht mensen die kwamen kijken. Hij had een hemmetje en een borstrok, een paar sokken en een rode zakdoek. Hij was schamel gekleed

en stapte stiekum van boord. Nou waren er mensen die bij die boot stonden te kijken en die hadden in de gaten dat hij de benen nam. Die mensen waren anti-fascist, die werkten in de werkverschaffing. Ze waren die week net vrij. Hij kon niks anders dan spaans en hij maakte zich duidelijk door op die boot te wijzen en van: "fascista" en dat hij daar niks van moest hebben. Toen hebben ze hem meegenomen en hij heeft daar een paar dagen geslapen. Maar ja, die wisten ook niet één, twee, drie wat ze met hem aan moesten want er was daar geen Hulp aan Spanje comité. Toen is er een kerel op het idee gekomen en die zei: "Joh, ga met ons mee naar de werkverschaffing, we zijn daar in die polder aan het graven, maar we moeten wel een vent hebben om die keten schoon te maken. Dan kan je 14 dagen bij ons blijven en je eten zullen we wel zien te scharrelen." Die 14 dagen waren om en ze moesten weer naar huis. Hij had te kennen gegeven op één of andere manier, dat hij naar Rotterdam toe wilde, dan kon hij daar misschien wel een boot krijgen naar Amerika, als hij hier niet mocht blijven. Die jongens hebben zo ver als het ging geld bij elkaar gelapt, maar ze kwamen niet verder dan een kaartje tot Amersfoort. Die werkten zich daar ook te pletter in die werkverschaffing. Hij zei: "Geeft niet, we zullen wel zien wat het wordt". Je had de trein van Groningen naar Rotterdam over Amersfoort. Dus toen hij in Amersfoort was bleef hij link zitten. Hij zat daar in die coupé en daar hadden ze half en half in de gaten dat hij spanjool was. Er zat iemand tegenover hem in die coupé en daar had hij aan te kennen gegeven dat hij was weggelopen van een boot en dat hij naar Rotterdam ging. Je had toen van die spoorkaartjes die je moest afgeven aan de controleur, maar hij had maar een kaartje tot Amersfoort. Hij kwam daar mee aan in Rotterdam. Nou had hij met dieman zitten praten en nou was hij wel zo gers dat hij bij z'n eigen dacht: "Die moet ik even in de gaten houden." Maar toen moest hij nog van het perron af natuurlijk. Hij moest met dat kaartje langs die controleur. Er kwamen ineens een hoop mensen aan, dus hij geeft die vent dat kaartje en die kijkt en ziet staan "Amersfoort", die wil hem terugroepen, maar hij nam natuurlijk gauw de runner hè. Die kôntroleur kon niet weglopen met het oog op die andere passagiers. Dus dat had hij dan wel bekeken. Een eind verder ging hij staan wachten op die vent die bij hem in de coupé had gezeten, die had in de gaten dat hij schaarloos liep en laat die vent nou net toevallig lid wezen van de Hulp aan Spanje. Die heeft hem mee naar huis ge-

Voorkant van de brochure "Rotterdam getuigt voor Spanje". De bijeenkomst op de foto was in de Riviëra-hal in 1938.

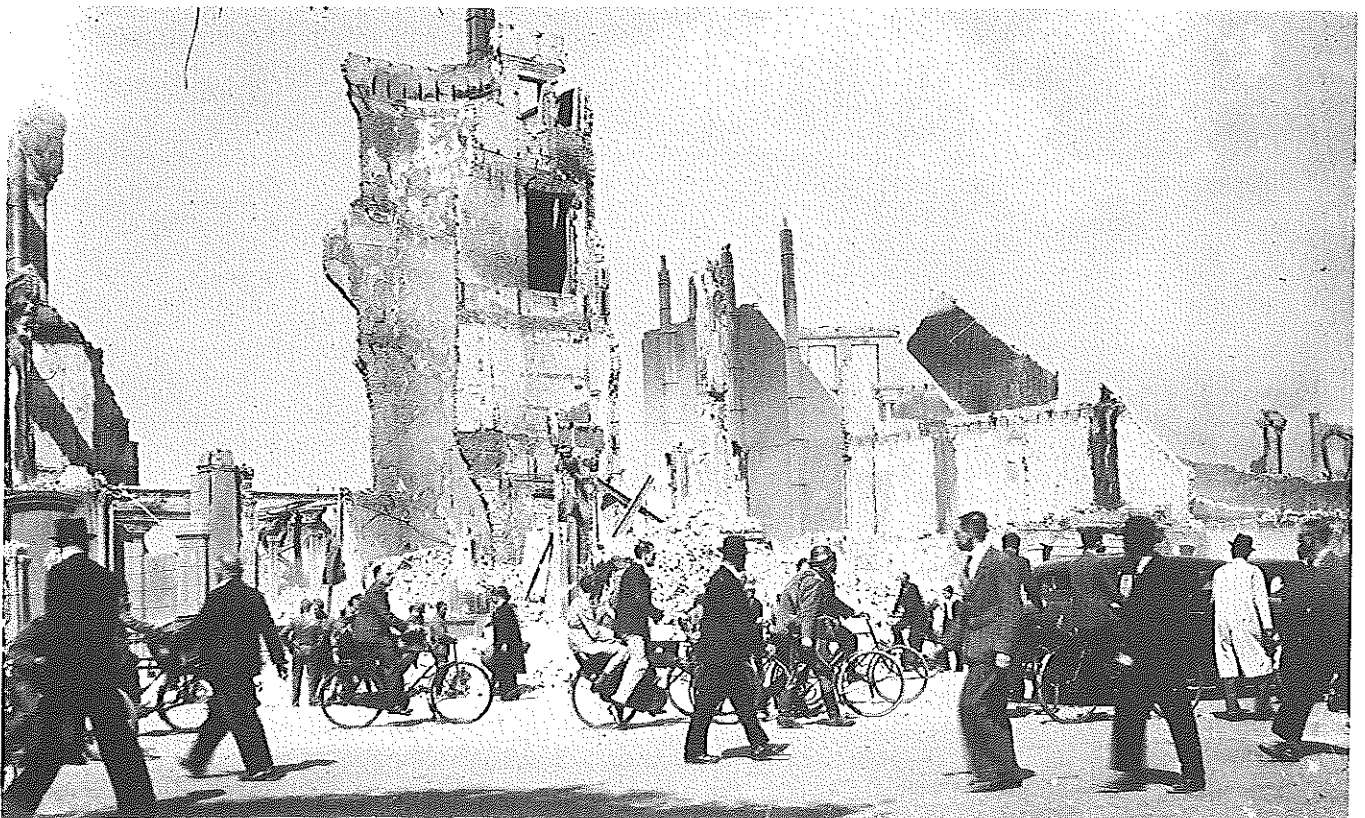
nomen en de organisatie opgebeld, die zeiden: "Breng hem maar bij Arie". Dus toen kwamen ze ineens die vrijer bij mij brengen, zes weken is hij bij mij thuis geweest. In die tijd liep net die zaak met die spanjolen die op het Haagseveer zaten. Zes weken is hij dan illegaal bij mij thuis geweest en 's avonds werd hij net als een hond gelucht. Hij had ook een kale kop en zag er zó mager uit, je kon zien dat hij flink

wat achter de rug had. Voor die zes spanjolen die op het Haagseveer zaten moesten we een oplossing zien te vinden, want daar zaten ze op het Haagseveer ook op te wachten. Die Hulp aan Spanje had al een bepaalde invloed in diverse kringen en ook internationale verbindingen. In Nederland kregen ze geen asiel maar we moesten zorgen dat we binnen een bepaalde tijd onderdak voor ze hadden in het buitenland. Dan werd er niks in de weg gelegd, dan gaven ze hun medewerking wel. Zo niet dan werden ze terug gestuurd naar Spanje. Dus wij al die konsulaten af, Bolivia, Uruguay, Brazilië, Argentinië en Mexico. Die waren allemaal nog zo'n beetje links georiënteerd. Die waren wel geneigd om asiel te verlenen aan spanjolen en in Frankrijk zelf ook, daar kregen ze ook asiel. Nou ja, in iedergeval kwam dat voor elkaar. Verschillende konsulaten hebben we zo ver kunnen krijgen dat ze een verblijfsvergunning gaven. Dat werd allemaal centraal georganiseerd vanuit Amsterdam. Daar werden ze op de trein gezet naar de organisatie in Parijs. Nou dat was dan goed en die dagen braken aan. We hadden hem die bij mij was illegaal naar Amsterdam gebracht en precies verteld hoe het er op stond. Die hele troep ging naar Parijs en werd vergezeld door een paar marechaussees en chercheurs. Die namen plaats in die trein tot dat ze over de grens waren en dan was voor hun de zaak afgedaan. Dus voor allemaal hadden ze het bewijs bij de hand alleen voor hem niet en daar kwamen ze net op het allerlaatste moment, op het perron, mee voor de dag. Ze zeiden: "Daar is geen papier bij". Toen zeiden ze: "Krijgen we weer dat geouwehoer met een spanjool, we zijn blij dat de hele rotzooi afgelopen is, doe hem er maar bij en zie het maar uit te zoeken". Zo hebben we dat gespeeld. We hebben hem er gauw tussen gedouwd, en dat is goed gelopen. Hij is in Parijs terechtgekomen en heeft daar asiel gekregen. Hij woont nu nog in Frankrijk en we hebben nog steeds contact met hem.

HET BOMBARDEMENT

Annie

Wij wisten toch niet wat oorlog was. Toen in 1940 bij ons gebombardeerd werd gingen we gewoon kijken. We stonden op dak te kijken, in de Oudaenstraat. En dan vielen de bommen neer. Je wist helemaal niet wat oorlog was. Ik zeg tegen hem: "Joh, d'r is ruzie in de straat bij ons". Dat was natuurlijk ook wel eens. Al die werkelozen vlogen naar buiten, maar er was geen ruzie, ze waren die bommen aan het gooien. Mijn vader had een plat dak en ik zeg tegen hem: "Joh, ik ga naar boven toe, ik ga kijken!"

Rotterdam na het bombardement.

14 mei werd de rotterdamse binnenstad gebombardeerd. Rotterdam verloor daarmee niet alleen zijn hart, er ging nog veel meer verloren. Oorlog voeren was de normale crisisoplossing voor de kapitalisten. De massa-vernietiging van mensen en materiaal gaf het kapitaal weer lucht. De bezetting door de nazies dwong de arbeidersbeweging om in de illegaliteit te gaan. Al haar bezittingen werden in beslag genomen en onder NSB-beheer gesteld. Vanuit de illegaliteit werd het verzet aangebonden tegen de nazies en hun handlangers. Al vrij snel na de mei-dagen in 1940 verschenen de eerste illegale pamfletjes en krantjes, de Vonk, de Spartacus en de Waarheid, die opriepen tot akties, sabotage en verzet. In die vijf jaar bezetting hebben CPN, RSAP en andere organisaties hun beste mensen verloren. Duizenden illegale strijders vielen voor het vuurpeloton of werden vernietigd in het concentratiekamp. Toen ons land in 1945 "bevrijd" werd was het duidelijk dat de vooroorlogse verhoudingen nooit meer terug zouden keren. Organisaties als de RSAP en het NAS werden niet opnieuw opgericht. De CPN had in de oorlog veel van haar kader verloren en zo als zou blijken daarmee ook veel van haar strijdbaarheid. De CPN-leiding onder Paul de Groot stelde zich beschikbaar aan de bourgeoisie om samen aan de wederopbouw te werken. Wat de nederlandse regering voor de oorlog nooit gelukt was, namelijk de totale onderwerping van de arbeidersklasse, werd mogelijk gemaakt door de oorlog. En in Rotterdam konden architecten zich naar hartelust uitleven om op de puinhopen van de oude stad een gloednieuw zakencentrum op te trekken.

Gré Bruintjes

Oorlog en vervolging - een ramp

Wij hadden in die tijd een stel goede, joodse vrienden, Ans en Joop hoorden daar ook bij, met hun dochttertje Hennie, of te wel Hestertje. Op zaterdagavond gingen wij naar hun toe, want zij mochten 's middags na vier uur, niet meer de deur uit, dat was verboden. Dan werden wij fijn ontvangen. We voelden dan alle vier weer dankbaarheid in ons opkomen, en een eenheid, zo heerlijk dat je dat bijna niet kunt navertellen. Hun gezichten lichtten dan op en menig keer moest ik mijn tranen wegslikken. Maar wij lachten en bleven praten, praten en praten. Henk en Joop gingen dan zitten schaken, Ans ging iets zetten, wat er was. Ze maakte het zo gezellig mogelijk.

Maar de tijd ging door, en we gingen naar de klok zitten kijken. Om tien voor elf hadden wij geen stof meer om te praten. We gingen steeds intensiever luisteren. Ja, naar de bel of naar voetstappen op de trap. We bleven naar de klok kijken tot Ans zei: "Nou Gré nou komen ze niet meer." Dan zuchtten we heel, heel diep en konden eindelijk weer iets wegslikken want je mond was droog, je was moe. En ze keken je dan met grote zwarte ogen aan. Daarna gingen we stilletjes naar het keukentje om nog iets te zetten of om de kopjes af te wassen. De kinderen sliepen gelukkig al. Dan kwam de grootste angst. Ans zei: "Gré, als deze deur achter ons dicht gaat, hebben wij niets meer. Dan zijn we alles kwijt. Maar dat geeft niet hoor, alles, alles wil ik kwijt, als ik mijn Hennie, als ik die maar bij me mag houden." De donkere holten naast haar ogen werden nog zwarter van ellende. Dat ging zo week in week uit, tot ze totaal leeg waren. Want dat konden ze, de fascistten! Ze maakten ze van te voren geestelijk al kapot! Zo erg, dat Ans zich aan mij vastklampte en riep: "O Gré laten ze me maar weghalen. Dit houd ik niet uit!" Als een kind sloot je haar in je armen en je was samen een groot verdriet. Slapen deden we bijna niet. Maar op zondagochtend was het feest, dan vlogen de kinderen bij ons in bed en begon het kussengevecht. We zongen dan met z'n allen kinderliedjes. Het was wel moeilijk, maar we deden het toch. Dan kwamen de vliegtuigen en alles sloeg weer dicht. Het was verschrikkelijk. Je wist gewoon niet wat je moest doen als je het bundeltje al klaar zag staan. Dan voelde je pas goed je machteloosheid. We hebben alles geprobeerd, ook voor kleine Hennie, maar Ans kon haar niet missen. We hebben wel heel vaak gesproken, wat we zouden doen als ze terug waren. Ach, wat waren we nog naïef en dom.

Op een dag gingen wij naar hen toe, maar er werd niet open gedaan. Ze waren weg, helemaal weg. 'T was niet te geloven, zonder afscheid of een groet of kus.

Dan een hele tijd niets. Toen kwam er een briefkaart uit Westerbork! "Beste vrienden, we zijn op transport gesteld! Maar waarheen?" Dat was het laatste. Maar we zullen het ons hele leven nooit kunnen vergeten.